процесі. Нам необхідно думати про те, як виховати **Митця-актора XXI сторіччя**, що володіє досконало всіма технологічними навичками свого мистецтва, і що є неповторною і творчою **Особистістю.**

Висновки. Педагогічна підготовка акторів до викладання театральних дисциплін дозволяє значно поліпшити: якість підготовки студентів спеціальності «Театральне мистецтво» у ВНЗ; розширити професійні можливості майбутніх фахівців; забезпечити покращення якості викладацьких кадрів театральних відділень шкіл естетичного виховання, і у підсумку удосконалити стан справ у питаннях естетичного виховання, зпрацює на підвищення рівня культури в Україні найбільш ефективними і раціональними шляхами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про позашкільну освіту» №1841-III.
2. Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”): затверджено постановою Кабінету Міністрів України, від 3 листопада 1993 р., № 896
3. Положення про позашкільний навчальний заклад, затверджено постановою Кабінету Міністрів України, від 6 травня 2001 р., № 433, 1.2, 1.5.
4. Державна програма розвитку культури на період до 2007 року: затверджено постановою Кабінету Міністрів України, від 6 серпня 2003 р., № 12359
5. Національна державна комплексна програма естетичного виховання. Проект // Укл. Зязюн І.А., Семашко О.М. – К., 1994. – 64 с.
6. Абрамян В.Ц. Театральна педагогіка/ Абрамян В.Ц. - К., Лібра,1996. – 224 с.
7. Зязюн І.А. Естетичний досвід особи /І.А. Зязюн. – К.: Вища школа, 1976. – 174 с.
8. Рудницька О.Б. Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посіб. / Рудницька О.Б. – К., 2002. – 270 с.
9. Переуханко Г.І. Традиції і практика впливу театральної педагогіки на підготовку майбутніх учителів: Дис... канд. пед. наук: / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1998. – 180 с.
10. Ершов П.М. Технология актёрского искусства/ Ершов П.М. — М.: Горбунок, 1992. — С. 285
11. Кузнєцова А.Н. Уроки Б.В. Зона для современной театральной педагогики/ А.Н. Кузнєцова // Диагностика и развитие актерской одаренности: Сб. научных трудов. — Л.: ЛГИТМиК, 1986. — С. 129-137.
12. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике/ Ш.А. Амонашвили. — М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1995. — 496 с.
13. Комарова А.И. Эстетическая культура личности/ Комарова А.И. - К.: Вища школа, 1988.— 150 с.
14. Подрєзов В.І. Комплекс засобів у системі виховання духовної культури майбутнього вчителя // Мистецтво та освіта. — 1997. — № 2. — С. 47-49.
15. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 т. / За ред. Дзеверіна О.Г. — К.: Радянська школа, 1979. — Т. 3. — 669 с.
16. Швидка С. О. Проблема виховання у творчій спадщині Леся Курбаса / С. О. Швидка//Вісник Черкаського університету . - Вип. 6. - Черкаси : 1998. - 160 с.

УДК 792.001.76 : 378

ПРОБЛЕМИ ТЕАТРАЛЬНОЇ ШКОЛИ В НЕПРОФІЛЬНИХ ВНЗ

Хім`як В.А., професор, народний артист України

Інститут мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка

У статті порушуються проблеми організації навчального процесу майбутніх акторів, професійне становлення акторської особистості, закладення моральних основ професії у непрофільному навчальному закладі, висвітлюються аспекти створення навчально-мистецького комплексу,

пропонуються шляхи оптимізації індивідуального підходу до студента для вдосконалення освітньої парадигми та виховання майбутнього актора-художника.

Ключові слова: театральна школа, психофізична дія, творча особистість, емоційний контакт, інтелектуальна та емоційна сфери техніки

Химьяк В.А. ПРОБЛЕМЫ ТЕАТРАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В НЕПРОФИЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ / Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина

Статья затрагивает проблемы организации учебного процесса будущих актеров, профессиональное становление личности актера, приобщает их к формированию нравственных основ профессии в непрофильном учебном заведении, рассматриваются аспекты создания художественно-учебного комплекса, предлагаются пути оптимизации индивидуального подхода к студенту с целью усовершенствования образовательной парадигмы и воспитания будущего актера-художника.

Ключевые слова: театральная школа, психофизическое действие, творческая личность, эмоциональный контакт, интеллектуальная и эмоциональная сферы техники.

Himyak B.A. THE PROBLEMS OF THE DRAMA SCHOOL IN THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS / Ternopil V. Hnatyk National Pedagogical University, Ukraine

In the article the problems of organization of the educational process of future actors, professional formation of the individuality of actor and providing the moral base of profession in the unprofessional educational institutions are raised. The aspects of creation of the art-educational complex are enlightened. In order to improve the educational paradigm and train an actor and artist in future the ways of optimization of the individual method of work with a student are suggested.

Key words: drama school, psychophysical action, creative individuality, emotional contact, intellectual and emotional sphere of technique.

Проблема інноваційних технологій в освіті існувала ще за часів Радянського Союзу і тільки з його розпадом, із втратою старих ідеологем, перед новими державними утвореннями, в тому числі і перед незалежною Україною, на повен зріст стає проблема пошуку новітніх форм та методик. Наріжним каменем проблеми є відсутність належного формулювання ідеологічних засад освіти в новітніх історичних умовах. Саме тому створилася особлива ситуація, яка спонукає до індивідуальних розробок і пошуків шляхів виходу із цього становища. І не таємниця, що та чи інша дисципліна, яка викладається, скажімо, на півдні України, відрізняється у способі викладу на заході чи на півночі, зауважте, однієї держави. Нам потрібна одна мова, яка б розкривала глибинні генетичні прояви особистості, яка б базувалася на фундаменті національної свідомості та загальнолюдських культурних цінностей.

Відомо, що проблема взаємозв'язку культури та освіти завжди турбувала цивілізоване людство – адже процес освіти та виховання в усі часи обумовлювався прагненням до ідеалів досконалої людини. В сучасну епоху поняття освіта має неоднозначне трактування, що пов'язане з раціоналізацією освітніх компонентів у XX столітті, їхнім відчуженням від культури і, передусім від її емоційної сторони. З іншого боку, все більш вагомо заявляє про себе визначення освіти як способу засвоєння культури – із метою її примноження, і для розвитку та удосконалення людської особистості (що було основою освіти та виховання ще за часів Стародавньої Греції). Нам здається, що нова (забута стара) парадигма освіти повинна бути не інформаційною, а смисловою, такою що включає в себе спрямованість на виховання людини нового тисячоліття як носія загальнолюдської культури.

За матеріалами засідань ЮНЕСКО, присвячених освітянським проблемам, першорядне завдання, що стоїть перед сучасною освітою – дати людині знання та вміння, які дозволяють їй:

1) пізнавати навколишній світ, тобто забезпечити молоду людину необхідним інструментарієм для розуміння того, що відбувається навколо;
2) навчити творити, працювати, щоб брати участь у вдосконаленні оточуючого світу на краще;
3) вміти співіснувати у різних видах людської діяльності, співпрацювати з іншими людьми;
4) навчитися, зрештою, просто жити.[2]

Зауважимо, що повноцінне сприйняття світу людиною та адекватне усвідомлення нею себе у цьому світі можливе лише в умовах інтеграції «двох культур» - тобто, за активної взаємодії, сполучення наукового, раціонального, логічного мислення поняттями – і образного мислення, яке властиве для емоційного сприйняття зовнішнього світу.

Насущна проблема забезпечення молодими акторами обласних театрів спонукало до відкриття у цілому ряді обласних центрів театральних відділень при музичних училищах. Тернопіль був в авангарді цих інноваційних процесів. За п'ятнадцять років напруженої роботи було підготовлено п'ятдесят акторів, які сьогодні плідно працюють у Києві, Львові, Луцьку, Кіровограді та Тернопільському академічному театрі актора і ляльки (Микола Капшій, Ольга Петришин, Наталя Кубацька, Дмитро Татарінов). Із п'яти випусків було відібрано двадцять п'ять найобдарованіших студентів і запрошено до колективу Тернопільського академічного драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка. Створені образи у різних виставах театру свідчать про творчий потенціал молодого поповнення, а нагороди на численних фестивалях переконують, що вони конкурентноспроможні серед акторів українських театрів. Сьогодні це провідні актори академічного драматичного театру імені Тараса Шевченка: Олександр Папуша, Андрій

Малінович, Юрій Черненко, Микола Бажанов, Оксана Малінович, Уляна Буртняк – Вільчинська, Оксана Шимків, Світлана Прокопова, Сергій Бачик, Віталій Зубченко, Вікторія Грінчак, Тетяна Панькевич, Наталя Сергєєва та інші.

Проблема творчої молоді у Тернопільському театрі була вирішена, але час поставив нові завдання. У 2001 році Тернопільському драматичному театру ім. Т.Г. Шевченка було присвоєно звання «академічний». Перед театральним колективом шевченківців постали нові мистецькі завдання, і вирішити їх мали б високоосвічені актори, творчі особистості, озброєні новітніми знаннями та методами роботи над створенням високохудожніх сценічних образів.

Тернопільський національний педагогічний університет був третім у західному регіоні України, де відкрилась кафедра акторської майстерності.

Наукові вимоги Національного університету змусили глянути на проблему виховання студентів кваліфікації: „ Актор драми і кіно" під новим кутом зору щодо навчальних програм, науково-методичного і технічного забезпечення навчання. Було вивчено і узагальнено багаторічні навчально-методичні традиції Київського університету театру, кіно і телебачення ім. І.К.Карпенка-Карого, Ярославського театрального інституту, Львівського національного університету ім. І.Я.Франка та багаторічний досвід роботи із студентами-акторами у Тернопільському музичному училищі ім. С.Крушельницької.

У 2005 році було здійснено перший акторський набір в Інституті мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Одразу ж було підписано угоди з академічним драматичним театром ім. Т.Г.Шевченка та академічним театром актора та ляльки про співпрацю. Угодою передбачалося наступне: заняття з майстерності актора, сценічного руху, сценічної мови відбуваються на базі театрів; театри забезпечують повноцінну практику студентів, надаючи малу та основну сцени для показу курсових робіт та вистав; право користуватися костюмами, реквізитом, фрагментами сценічного оформлення; студенти, починаючи з другого курсу, залучаються до участі у виставах (масові сцени, епізодичні ролі, по потребі і головні), дитячих ранках під час новорічних та весняних канікул.

У такий спосіб нам вдалось створити, на нашу думку, цікаву модель, яку можна окреслити як мистецько-навчальний комплекс. На нашу думку, це найкраща можливість втілення теоретичних та практичних надбань. Сама ідея не нова – саме на таких засадах будувалась театральна педагогіка Леся Курбаса у знаменитому „Березолі". Ті наші студенти, що не зайняті у виставі, обов'язково присутні на репетиціях, а увечері на виставах. Стало доброю традицією розпочинати заняття з майстерності актора з обміну враженнями про побачену виставу чи репетицію.

До викладання фахових дисциплін залучені кращі режисери та актори академічного драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка та академічного театру актора і ляльки: Народні артисти України Вячеслав Хім`як, Олег Мосійчук, Заслужені артисти України Володимир Лісовий, Борис Репка, Наталка та Ярослав Лемішки, досвідчені майстри сцени Микола Петрушенко, Сергій Андрушко, Марина Савельєва, Ірина Складан, Петро Мрига, аспіранти Людмила Ванюга та Ігор Кусяк.

З нашими студентами плідно працюють доктори мистецтвознавства, професори Людмила Кондрацька та Олег Смоляк, а також цілий ряд кандидатів наук, які читають курс філософії, історії української та зарубіжної літератур, іноземних мов тощо.

Як бачимо, з нашими студентами працює науково-мистецька еліта, та попри все це, сьогодні на кафедрі ми ставимо питання про підвищення наукового рівня викладачів шляхом навчання в аспірантурі, докторантурі, стажування.

Талановитий педагог з майстерності актора – явище унікальне. Досвід показує, що, окрім знань у межах навчальної програми і володіння методикою викладання, сценічна педагогіка має ряд інших, не менш важливих вимог до особистості викладача. Це, насамперед, почуття індивідуальності виконавця, підготовка неповторної творчої особистості. Це альфа і омега не тільки викладача-майстра, а й всіх педагогів, причетних до виховання майбутнього актора. Всі наставники мають бути одержимі ідеєю формування особистості студента, творення внутрішнього світу, певних громадських та художніх переконань майбутнього митця. Проблема підготовки молодого покоління театральних педагогів гостро стоїть не лише перед інститутом мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка, а й перед усією українською театральною освітою.

Сучасне виховання актора потребує інноваційної театральної педагогіки, яка б концентрувала кращі надбання творчих шкіл та напрямків театрального мистецтва світу, які б базувалися на національному фундаменті з проекцією на сучасне мистецтво.

Керівництво кафедри театрального мистецтва в пошуках методів виховання такого педагога. Адже, в колі нашої уваги перебувають проблемами становлення творчої особистості в найрізноманітніших естетичних проявах. Нами ведуться пошуки таких викладачів і не тільки фахових дисциплін, зусилля б

яких були спрямовані на виявлення доцільних форм і методів творчої діяльності студента. Наша позиція – взаємозв'язок між «естетичним», «емоційним», «творчим», «індивідуалізованим» вихованням, розкриття естетико-виховних можливостей всіх навчальних дисциплін, зовнішнього середовища, де найважливіша функція в реалізації цілей навчального процесу відводиться формуванню творчої особистості.

Нові акторські набори вимагають необхідності корекції навчального плану у відповідності до потреб і особливостей академічної групи. Думаю, це уже буде доброю традицією запрошувати до університету провідних фахівців театральної педагогіки, а також видатних акторів та режисерів сучасності до читання лекцій та проведення майстер класів. У минулому навчальному році у нас працювали доктор мистецтвознавства, Заслужений діяч мистецтв України, член-кореспондент АМУ, професор Ростислав Григорович Коломієць та завідувач кафедри режисури Львівського національного університету ім. І.Я.Франка, художній керівник Львівського національного академічного театру ім. М.Заньковецької, народний артист України Федір Миколайович Стригун. У планах кафедри – запросити на цикл лекцій народного артиста України, академіка, професора Богдана Миколайовича Козака, першого проректора Київського національного університету кіно і телебачення ім. І.Карпенка-Карого, кандидата мистецтвознавства Петра Івановича Кравчука, завідувача кафедри режисури Харківської державної академії культури, кандидата мистецтвознавства, заслуженого діяча мистецтв України, професора Сергія Івановича Гордєєва та інших.

У Тернополі нажаль, єдиний драматичний театр. Студентам в період навчання, потрібна величезна палітра вражень. Тому для наших вихованців велике свято – гастролі інших театрів. Щоправда, вистави, які демонструють приїжджі колективи не завжди цікаві, але й це досвід. Перегляд вистав у запису (а це ми практикуємо) проблеми не вирішує, бо хтось сказав: « Театральна вистава на кону – це молоко: вчора її не було, а завтра це буде кефір». Відвідування театрів інших міст - проблема часу і коштів. Один вихід – побувати на театральних фестивалях. Саме для розширення та збагачення фахового світогляду, вивчення досвіду інших майстрів проводяться в Україні численні театральні фестивалі. На представницькі фестивалі , нам неможливо потрапити, бо ми учбовий заклад, і не являємося професійним театральним колективом. На фестивалі студентських вистав нас не запрошують, через те, що мало відомі. І все ж таки ми, на свій страх і ризик, спробували…

Сьогодні важко переоцінити користь для студентів тоді ще другого курсу участь у Міжнародному фестивалі „Тиждень молодого театру. Пролог-2007", який відбувся у квітні в м. Ольштин, Польща. Ми показали прем'єру „Маленького принца" Антуана де Сент Екзюпері. Нас тепло приймали глядачі і польські колеги. Вони побачили нас. Та найголовніше – студенти подивились п'ять вистав зарубіжних театрів. Нехай це маленьке уявлення про європейський театр, але воно є. Зав'язалась добра дружба, яка обіцяє перерости у співробітництво. Адже не хочеться, щоб наші випускники різнились у фаховій підготовці від інших. Наша педагогічна мета – актор європейського світогляду і фахового рівня. В цьому аспекті нас цікавить і методика виховання і результат, реалізований у мистецькому продукті.

Перед нами постає значна проблема прокату та матеріального забезпечення вистави: університет не має на це коштів, а заробити – не маємо юридичного права. Наша дружба з Тернопільським академічним обласним українським драматичним театром ім.. Т.Г.Шевченка та обласним академічним театром актора і ляльки частково виручає кафедру, у репертуарі якої «Провінційні анекдоти» у двох частинах О.Вампілова (режисер В.Лісовий) IV курс, «Маленький принц» А.Екзюпері, «Коханням не жартують» П.Кальдерона, «Чайка» А.Чехова, (режисер В.Хім`як) V курс. В роботі – «Дуже проста історія» М.Ладо та «Людина і джентльмен» Е. де Філіппо.

Наступна дуже суттєва проблема – неймовірна перевантаженість студентів-акторів теоретичними дисциплінами. Майстерністю актора займаємося, коли це не індивідуальні заняття, по вісім годин на тиждень. Наше переконання, що майстерністю потрібно займатися щоденно і не менше чотирьох-шести годин. Також бажана корекція кількості рухових дисциплін – сценічна пластика, фехтування, гімнастика, необхідно вводити до учбового плану сучасний танок, збільшити кількість годин для класичного та народного танцю, пантоміми. Доцільно подумати над програмою „Сценічна мова", яка б дала можливість відмежувати художнє слово від мови діалогу, мови у контексті психофізичної дії.

Виховання майбутнього актора вимагає введення дисциплін з манер, етикету не лише з історичного минулого – це частково забезпечує предмет „Сценічний рух", а оволодіння манерами, якими користуються сьогодні дипломати, аристократи, члени королівських родин.

І це не просто побутова забаганка, це надасть актору легкості і свободи, того бажаного шарму, який хоче бачити глядач і що найцінніше, забезпечить прояв творчої особистості.

Скільки точиться суперечок навколо значимості кожного «нефахового» предмета, який вивчають, а точніше, сказати проходять, студенти-актори. Проходять, бо на пару можна прийти або не прийти, що недопустимо при відвідуванні фахових дисциплін. Хіба це не показник. Чи то тільки така закономірність в нашому університеті? А чи вона має місце у інших учбових закладах? Має! Особливо

там, де педагог не вловив специфіку викладання предмету, виходячи з потреб майбутнього актора. Саме в цьому аспекті необхідний міжкафедральний творчий перегляд пакету дисциплін державного замовлення, перегляду існуючих та розробки нових навчальних програм та методик.

Важливо, щоб перелік таких дисциплін не був регламентований рамками чіткого навчального плану – адже вони мають бути спрямовані не на «додаткове» заповнення голови студента певною дозою інформації, але на забезпечення входження молодої людини до світу культурних досягнень людства, до світу мистецтва, на вміння осмислити своє відношення до шедеврів світової культури, що забезпечить подальшу перспективу самостійного і, головне, добровільного «просування» в цьому напрямку.

Важко не погодитися з тим, що гуманітарна, художня освіта та виховання у вищих навчальних закладах запобігає процесу (нехай нецілеспрямованому, незапланованому) перенасичення інформацією при елементарному зубожінні душі, адже людині, а особливо актору, притаманна потреба в емоційному контакті з навколишнім світом, схиляння перед його гармонією, красою. Хіба ж не ця особливість людини і призвела до виникнення мистецтва!

У певному сенсі твори мистецтва є найбільш повною скарбницею інформації про життя, про людську історію, про духовну еволюцію людства. Поміж тим, кожний з видів мистецтва має свої особливі засоби гуманітарного впливу, в цілому сприяючи гармонійному розвитку особистості, єдності формування інтелектуальної та емоційної сфер психіки. Саме тому інтегративна освіта, базуючись на властивому людині цілісному сприйнятті навколишнього світу (де понятійно-логічне мислення співіснує з художньо-образним), сприяє подоланню розриву між двома складовими культур.

Рубіж ХХ-ХХІ століть підтверджує правильність такого методологічного підходу. Сьогодні серйозний сумнів викликає у спеціалістів орієнтація на підготовку «освіченої людини» - і все більш наполегливо звучить ідея нової, гуманістичної парадигми, сутність якої у формуванні «людини культурної» [1]. Професійним капіталом такого студента (майбутнього митця) є широта світогляду, взаємопроникнення аксіологічних, соціально-психологічних, етико-естетичних компонентів свідомості, що відкриває шлях подальшої гуманітаризації сучасної культури в усій її цілісності.

Дуже болючою залишається проблема навчального театру, яку з відомих причин нашому університету вирішити самотужки непросто. Нас в академічному драматичному театрі ім. Т.Г. Шевченка поки що терплять, ставляться до наших проблем з розумінням. Сьогодні студентів-акторів уже налічується більше п’ятдесяти осіб. Питання напрошується само собою, що буде завтра – післязавтра? Ми уже звертались по допомогу, щоб розв’язати проблему навчального театру в обласні та міські інстанції. Ніхто не відмовив, але й проблема залишилась, хочеться думати, поки - що.

Тернопілля – колиска великого Леся Курбаса. В повітрі витає ідея створення філіалу Національного центру театрального мистецтва ім. Леся Курбаса у Тернополі. Про це вже була мова з Нелею Миколаївною Корнієнко та Лесем Степановичем Танюком. А чи не об’єднати спільно зусилля Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Академії мистецтв України, Міністерства освіти та науки, Міністерства культури та туризму та Національного театрального центру ім. Леся Курбаса і створити такий філіал, де б наша театральна молодь змогла навчатися, опановуючи вчення великого реформатора. На базі цього центу можна було б проводити заняття, регулярно показувати роботи молодих митців інституту мистецтв. Тут можна було б утворити молодіжну секцію знаменитого фестивалю « Тернопільські театральні вечори. Дебют.», де були б представлені студентські вистави з цікавими ідеями та знахідками не тільки навчальних закладів України.

І ще одна проблема. Незабаром у нас в інституті мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка відбудеться випуск студентів-акторів. Випуск – це перед усім дипломні вистави, де майбутні актори мають засвідчити свої творчі можливості та набуті навики. Виникає цілком логічне коло запитань, які без коштів, без матеріального забезпечення не вирішити. Чи завжди педагог може здійснювати постановку дипломної вистави? Чи потрібно запрошувати для цього режисерів зі сторони?

Лишається відкритим питання присутності при підготовці дипломної вистави художника – постановника, художника по костюмах? Якщо вистава цікава, оригінальна, яка її подальша доля?!

Український театр сьогодні , як одна із складових української національної культури, хоч і повільно, але інтегрується у європейський процес. Від дій і зусиль професійної освіти залежить завтрашній день українського театру. Наші студенти сьогодні, актори завтрашнього. На них покладається висока місія зберегти і осмислити все краще, що набувалось віками і проявити в новітніх театральних ідеях , які, сподіваємось, зріють у тайниках їхнього творчого „ Я”.

Ми будемо цікаві для світової спільноти особливостями своєї правди, але нам треба навчитися мови (не в плані вербального спілкування), а мови образів, яку б розуміли усі, хто нас буде бачити. Адже нас колись розуміли і захоплювались. Хочеться, щоб нас знову хотіли бачити!

ЛІТЕРАТУРА

1. Бимблер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в XX век / В.С. Бимблер. – М., 1990. - 413 с.
2. Ушакова М. На пути к обучающемуся обществу (задачи и технологии) / М.Ушакова // Alma mater. – 2000. - №4. – С. 9-15.
3. Кристи Г. Воспитание актера школы Станиславского / Г. Кристи. – М: Искусство, 1968. – 456 с.
4. Курбас Олександр Степанович. Березіль: Із творчої спадщини / Олександр Степанович Курбас // Під ред. М. Н. Москаленко; Упорядн. та автор приміток: М. Г. Лабінський. — К.: Дніпро, 1988. — 518 с.
5. Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників, - документи / Заг. ред, передм. і прим. професора Валеріяна Ревуцького; упор. і тех. ред. Осип Зінкевич. – Балтимор; Торонто: Українське видавництво “Смолоскип”, 1989. – 1026 с.